

Beeldende kunst

1 Koningen 19:1-16

Laatdienst 2 november 2014

Voorganger: Jan Tulp

Jaarthema: Klankbeeld van het Eeuwige

Engel van troost
overweging bij beelden van Ernst Barlach en Hendrik Nicolaas Werkman

Stilte...

nu

even stilte
geen gejuich

geen klacht
geen mineur
geen majeure
geen muziek die roept om een vervolg
geen lied dat op een refrein wacht
geen samenklank,
wring of zoet
geen begin-, geen overgangs-
laat staan een slotakkoord.

enkel stilte,
en het geluid van
de stem van stilte

als
ruimte
van
de
ziel

nu

Stilte, zo'n stilte, deze stilte kan me overkomen als ik vanuit een drukke stad een ruime stille kerk betreed. Liefst niet met te veel tierelantijntjes aan de muren, waar licht naar binnenvalt en geluid weggevallen lijkt.

De stilte maakt me leeg van wat me vol, van wat me benauwt en machteloos maakt.

Zonder moeite voel ik me klein en tegelijk voel ik me gedragen, deel van een groot geheel.

Binnen en buiten zijn in evenwicht.

Zo'n moment is er niet vaak. Er is vaak te veel rumoer, in je hoofd, om je heen. Er is schreeuwen. Er is ISIS, er is oorlog, er is dreiging, er is tekortschieten, had ik maar... er is gemis, schreeuwend gemis. Allerm minst stilte.

Dit is de situatie waarin de profeet Elia zich bevindt aan het begin van onze lezing. Vlamme nde protesten had hij laten horen tegen het onrecht in zijn land. Alles had hij in heilige woede uit de kast gehaald. Bliksem was neergedaald, de aarde had gebeefd. Als een storm was hij te keer gegaan tegen de machten uit zijn tijd.

Niets had het opgeleverd, teleurgesteld keert hij het leven de rug toe.

Zo, ont daan en in verwarring en depressie, zijn hoofd en zijn hart vol bitterheid en vragen, gaat Elia naar de Godsberg. Daar uit hij zijn klacht. Alles wat hij in zijn rumoerige leven meemaakte en ook teweegbracht in zijn strijd tegen onrecht, vuur, beven, storm, komt voorbij. Maar God is er niet.

Daarna is er een stilte. In het Hebreeuws staat er: een stem van zachte stilte.

In die stilte komt de Eeuwige hem tegemoet. Een huiveringwekkend gebeuren.

Zelden heb ik een beeld gezien dat zo dicht in de buurt kwam van dit gebeuren als het beeld waarvan de foto is afgedrukt

op de liturgie. Het beeld hangt in de Dom van de stad Güstrow in de voormalige DDR.

Het is gemaakt in 1927 door Ernst Barlach. Het was de tijd na de eerste wereldoorlog.

Het beeld is actueel nu overal in Europa een eeuw na het uitbreken ervan die grote oorlog wordt herdacht.

Overal in Duitsland was behoefte om de smaad van de oorlog weg te halen. Een manier daarvoor is beelden en monumenten laten maken. Ze kwamen. Veelal heroïsch en vol kracht. Ook Barlach kreeg opdracht een beeld te maken, dat een plaats moest krijgen in de Dom van zijn woonplaats Güstrow.

Als je nu die Dom binnenkomt, dan raak je onder de indruk van de natuurstenen graven van de edellieden uit die stad. Protserig liggen ze in steen en marmer uitgehouwen op hun graf. Zo eert men helden: met een praalgraf waarop in volle lengte hun eigen beeltenis. Die liggende beelden moet Barlach in gedachten hebben gehad toen hij zijn beeld maakte om 14-18 te gedenken.

Hij nam dezelfde vorm als de liggende beelden bovenop de praalgraven, maar hij keerde ze 180 graden om. Hij goot het beeld, zo'n 2 meter lang in brons en hing het in een zijbeuk van de Dom.

Daar zweefde het als een bronzen engel zonder vleugels, het hoofd geheven, de ogen gesloten, de armen voor de borst gevouwen. En onder het beeld, op de stenen vloer, was een ronde steen aangebracht met daarin gehouwen: 1914-1918. Het was het tegendeel van een heldenbeeld. Het gezicht - hoewel de ogen gesloten waren - nam alle gruwelen van de loopgraven, alle wreedheden door mensen begaan, alle miskleunen van politieke en militaire leiders, al het lijden van de mensen zwijgend in zich op. In het gezicht ontdekten de mensen die het zagen de gelaatstreken van Käthe Kollwitz, de Duitse tijdgenote van Barlach die zo indringend mensen van de onderkant van de Duitse samenleving had getekend. Geen wonder dat het beeld aversie opriep, omdat elke heroïek ontbrak. In 1937 gaf Göring opdracht het weg te halen. Het paste het Germaanse ras niet zulke beelden te hebben: dit was ontaarde kunst, entartete Kunst. Het beeld werd weggesleept en omgesmolten in een munitiefabriek. Wat weinigen wisten was dat er een gipsmodel van het beeld aan de nazi-razernij was ontkomen.

Na de oorlog, in 1945 werd het van zijn schuilplaats gehaald en er werden twee nieuwe bronzen beelden van gegoten: Een voor een kerk in Keulen en de andere voor de Dom in Güstrow. Die twee beelden hebben daar gehangen tijdens de tweedeling van Duitsland.

Een tijd geleden kwam ik in de Dom en daar zag ik de zwevende engel van Barlach.

Stil en indrukwekkend zweeft de engel boven twee op elkaar gelegde ronde stenen. Op de onderste staat 1914-1918 en op de bovenste 1939-1945. Mijn gids zei: daar bovenop hoort nog een steen: 1961-1989. En wie weet welke stenen nog meer.

Het beeld zegt dat er ogen zijn die het gezien hebben, dat wat mensen elkaar aandoen. Nee, geen fysieke ogen; de gesloten ogen van de engel van Güstrow zien meer, ze zien met het hart.

Ze nemen alles in zich op. De diepe kracht die binnen in het beeld schuilt verbindt zich zwijgend met ons lot.

Kent wie we zijn en wat we met ons meedragen tot in de kern.

Dat zien heft ons lot niet op; de klacht blijft bestaan.

Dat hoor je ook in het verhaal van Elia. De klacht voor en na de Godsverschijning is letterlijk hetzelfde. Er moet nog wat mee.

Maar juist dat het gezien is, begrepen, ver voorbij wat wij onder woorden kunnen brengen, maakt ruimte.

Op mijn werkkamer in de GGZ Duin en Bosch in Castricum had ik dit beeld op mijn kamer hangen. De verhalen die in mijn kamer klonken waren vaak gevuld door wanhoop en verdriet. Dit beeld herinnerde mij er steeds weer aan dat er iemand – of iets – over mijn schouder meeluisterde. Een aanwezigheid intenser dan ik ooit zou kunnen waarmaken, die ons die daar in gesprek waren droeg.

In ons kerkje hing het andere beeld dat ik vandaag met u wil delen. Het is nauw verwant aan het beeld van Barlach. Het is een druksel van Hendrik Nicolaas Werkman.

Het is gemaakt bij het laatste verhaal in de cyclus vertellingen van Martin Buber over de Chassidische rabbi de Baal Sjem Tov. In dat verhaal lijkt – als in het verhaal van Elia – de hele missie van de rabbi op niets te zijn uitgelopen. Als de rabbi daar ontdaan staat, voelt hij een hand op zijn schouder. Hij draait zich om. Daar staat een engel. De engel omhelst en kust hem. En een diep en troostend weten vervult de rabbi.

Wat je ziet zijn twee figuren. De een bijna zwart donkerblauw in duister gehuld. De ander wit; vanuit het licht komend legt deze lichte figuur de hand op de schouder van de ander.

Buber noemde deze engel de engel des doods. Ja u hoort het goed: het is de engel die voorbij de dood ons nabij is.

Werkman noemde de engel de engel van de laatste troost.

Troost heeft twee kanten. Engelsen hebben er dan ook twee woorden voor: consolation en comfort. In het ene zit het woord solo. Maar ook het woord 'con'. Je bent alleen met je verdriet, solo, maar het wordt – wonderbaarlijk gezien en gedeeld: consolation.

Het tweede woord hoort erbij: comfort. Weer zit het woord con er in, maar ook het woord fort, kracht. Dit zijn de twee fases van troost: het laat je merken dat je niet alleen bent met je sores. En het zet je op de been: je mag verder, je hebt nog iets te doen.

Straks vieren wij een ritueel van troost van consolation, als we hier kaarsen laten branden, licht dat ons verbindt met wie we verloren, met wie niet verder kunnen. Licht dat verder schijnt dan ons verdriet en onvermogen. Laat die stilte over ons komen die vertelt dat er iemand is die ziet, die hoort. Iemand die ons weer in onze kracht wil zetten.

Moge dat waar zijn....

Jan Tulp, 2 november 2014